

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan qadınları - Şəfiqə xanım Qaspiralı

Bu ilin ölkəmizdə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan olunması bu günün əhəmiyyətini anlamaq, onun tarixini hərtərəfli araşdırmaq və paylaşmaq üçün xüsusilə gənclərə önəmli bir mesaj verir. Cümhuriyyət dövrünün çətinliklərini gözler önünə sərən kitablar oxuyub, filmlər izləyəndə həqiqətən də insan gənc olaraq birinci özünə güvənir. Böyük, müstəqil, demokratik dövlət yarada biləcək qədər ağıl və dərrakəyə sahib olan insanların nəvələri-nəticələri olaraq bir daha stimül alan gəncin düşüncələri müsbət mənada dəyişir. Cümhuriyyət tarixi o qədər dərin, keşmə-keşli bir tarixdir ki, fikrimcə istənilən kitab, film onu olduğu kimi şərh edən bazaya malik deyil. Bu gün texnologiyanın inkişaf etdiyi, süni raketlərin istehsal olunduğu, dövlətlərin öz müqəddəratlarını həll edə bilmə qabiliyyətinə malik olduqları dövrdə belə hələ də öz müstəqilliyini qazanmamış xalqlar var. Təkcə bu fakt kifayət edir ki, Cümhuriyyət və cümhuriyyətçilərin tariximizdə buraxdığı dərin izlərinin mahiyyətini başa düşək.

Bu yaxınlarda Dilqəm Əhmədinin Cümhuriyyət dövründən bəhs edən "Fərqlilər" kitabını oxudum. Bu, Şərqdə ilk demokratiyanı quran insanların və həmin respublika haqqında oxuduğum üçüncü kitab idi. Məqsədim kitabın nə qədər dəyərli bir mənbə olduğunu göstərmək deyil. Sadəcə, mən Cümhuriyyət dövrü ilə bağlı düşüncələrimi daha da inkişaf etdirmək və bu fikirləri qəzetimizin xüsusilə gənc oxucuları üçün paylaşmaq istəyimdən irəli gələn bir istəklə oxudum. Bu günə qədər Cümhuriyyət dövrü fəaliyyət göstərən fəalları - kişilərin demokratik respublikanın qurulmasındakı əməyindən danışdıq, yazdıq. İstərdim Cümhuriyyət dövründən bəhs edən bu yazımda həmin dövrdə fədakarlıq göstərən qadınlardan bəhs edim. Cümhuriyyət dövründə qadınların həyat hekayələrini oxuyanda insan bir daha əmin olur ki, Azərbaycan qadını nə qədər güclü, dözümlü, mərdirdir.

Yazımın bu hissəsində bir məqamı xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Azərbaycanda kifayət qədər tanınmayan tanınmış şəxsiyyətlər var. Yeni adlarını hər gün çəkdiyimiz, tarixdə etdiklərini alqışlarla qarşıladığımız şəxsiyyətlərdən savayı digərləri də çoxdur. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Şəfiqə xanım Qaspiralıdır.

Şəfiqə xanım "Tərcüman" qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralının qızı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk baş naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin həyat yoldaşı olub. Nə qədər xoş səslənir bu təqdimat, deyilmi? Bir qadın üçün bundan gözəl nə ola bilər ki?! İsmayıl bəy kimi birinin qızı, Cümhuriyyətin ilk Baş nazirinin həyat yoldaşı... Amma həyatın hər iztirabını çəkənlər bilir ki, hər şey nə göründüyü

kimidir, nə də yazıldığı...

Çox maraqlı bir məqam ondan ibarətdir ki, Şəfiqə xanım və Nəsim bəy haqqında əsas faktlar kitablardan qabaq elə onların biri-birinə yazdıqları sevgi məktublarıdır. Bu məktublar 1904-1906-cı illərdə Nəsim bəy tərəfindən Şəfiqə xanım Qaspiralıya yazılan məktublardır. Məktublardan belə belli olur ki, bu zaman onlar nişanlı olublar.

Bu yerdə qısaca xatırladım ki, Nəsim bəy Odessa Universitetində təhsil alarkən tələbələrin çıxışlarından qəzəblənən çar hökuməti müvəqqəti olaraq universiteti bağlayır. Nəsim bəy təhsilini Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsində davam etdirməli olur.

Bəs Şəfiqə xanım kimdir və Azərbaycan mədəni-ictimai mühiti üçün nə edib?

Məşhur "Dildə, fikirde, işdə birlik!" tezisinin müəllifi, XIX əsrin ikinci yarısı Rusiya müsəlmanlarının mənəvi, milli-ideoloji lideri, maarifçi publisist, nəşir "Tərcüman" qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qaspiralının qızı Şəfiqə Qaspiralı 19-cu yüzilliyin sonlarında Krimda anadın olub. Bir müddət "yeni üsullu" məktəblərdə dərs verən Qaspiralı övladlarının da ilk təhsili ilə özü məşğul olub. Kiçik yaşlarında mətbuat aləmində böyüyən Şəfiqə ilk olaraq "Tərcüman" qəzetinin redaksiyasında işləmişdir. Ədəbi mühit, ətrafda baş verən siyasi-ictimai hadisələr Şəfiqə xanımın həyata baxışında dəyişikliklərə səbəb olur. Qadınlara qarşı, kobud, laqeyd münasibətlər, xanımların cəhəlin, rəzaletinin qurbanına çevrilmələri onu qadın azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxaraq 1903-cü ildə mətbuata üz tutur. Məhz bu fikirlə fəaliyyətini genişləndirmək üçün 1906-cı ildən 1910-cu ilə kimi "Tərcüman"ın mətbəəsində qadınlar üçün Rusiya müsəlmanlarının ilk qadın jurnalı olan "Aləmi-nişvan"ın ("Qadın dünyası") çapına nail olur.

Arxiv sənədlərindən və dövrü mətbuatdan belli olur ki, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada və onun əyalətlərində baş verən siyasi-ictimai inqilablar, çaxnaşmalar, hadisələr ziddiyyətli bir prosesə çevrilmişdir. Belə bir vaxtda Novorossiysk Universitetində təhsil alan azərbaycanlı tələbələr Krimda olarkən is-

mayıl bəy Qaspiralını ziyarət edərək onunla fikir mübadiləsi aparır, dəyərli məsləhətlər alırdılar. Onların arasında Qaspiralı ocağını daha tez-tez ziyarət edən Nəriman Nərimanov və Nəsim bəy Yusifbəyli də var idi. Sən demə onları bu ocağa Qaspiralı qayğısı ilə yanaşı, Şəfiqə xanımın sevgiləri də cəlib gətirmiş. Şəfiqə xanım isə bu sevginin birini qəlbinə yaxın bilərək Nəsim bəyi seçir.

Beləliklə, Nəsim bəy və Şəfiqə xanım İsmayıl bəy Qaspiralının xeyir-duası ilə 1906-cı ildə ailə qururlar. Nəsim bəyin təhsili ilə əlaqədar bir müddət burada yaşayırlar və iki övladları, Zöhrə və Niyazi dünyaya gəlir. Bu illər ərzində Nəsim bəy təhsilini davam etdirməklə yanaşı, "Tərcüman"da çap olunur, azərbaycanlı dramaturqların əsərlərini tamaşaşaya qoyur, siyasi biliyini artırır, ətrafda baş verən bütün hadisələrə müdaxilə edir.

Nəsim bəy təhsilini başa vurduqdan sonra Şəfiqə xanımı və övladlarını da götürüb ata yurdu Gəncəyə gəlir. Bu geniş ömürlük olaraq onun ailə həyatının uğursuzluğuna səbəb olur. Bu haqda tədqiqatçı alim Vilayət Quliyev "Baş nazirin xanımı" sərəlvəli məqaləsində geniş məlumat verdiyi üçün təkrarçılığa yol vermək istəmirəm. Məqələdən belə belli olur ki, Nəsim bəy Gəncədə olarkən başqa bir qadınla da dini nigah bağladı. Bunu bilən Şəfiqə xanım ayrılmağa qərar verir və 1909-cu ildə övladları ilə birlikdə atasının yanına - Krima qayıdır.

Nəsim bəy nəinki ailəsi ilə, hətta İsmayıl bəylə də münasibətlərini kəsmir. Bu, Nəsim bəyin hələ o zaman "Millət atası" (Şəfiqə Əfəndizadə) adlandırılan İsmayıl bəy Qaspiralının böyük hörmət və izzətindən irəli gəlirdi. 1914-cü il sentyabrın birinci on günlüyü İ. Qaspiralının ömrünün son günləri... Bu zaman da Nəsim bəy onun yanında idi. Qaspiralının dəfn mərasimi zamanı cəkilən şəkillərdən birində iki nəfər onun qəbri üstə diz çökərək onu yad edir. Onlardan biri Qaspiralının böyük oğlu, ikincisi isə Nəsim bəydir. Mərasimdən sonra da Nəsim bəy Şəfiqə xanıma dəfələrlə onu bağışlamasını xahiş etsə də Şəfiqə xanım bu təklifi qəbul etmir.

İ. Qaspiralının ölümündən sonra Şəfiqə xanım ailə qayğıları ilə yanaşı, həm "Tərcüman"ın çapına diqqət yetirir, həm də siyasi işlərə. 1917-ci ilin aprelinde Kazan şəhərində keçirilən Rusiya müsəlman-türk qadınları konqresinə nümayəndə seçilir. Konqresdən dərhal sonra elə həmin ayda Şəfiqə xanım Krimda "Qadın komitələri" təşkilatını yaradır. 1917-ci ilin may ayında isə Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının konqresində Krimı təmsil edir. Bu zaman təkcə Şəfiqə xanımın deyil, Krim türklərinin siyasi və ictimai işlərdə fəallaşması imperiyayı qəzəbləndirir. Hökumət 1918-ci il fevralının 23-də "Tərcüman" qəze-

tini bağlayır, mətbəəni isə müsadirə edir. Krimda baş verən hadisələr Nəsim bəyi çox narahat etdiyi üçün dəfələrlə Şəfiqə xanıma məktub yazaraq təkidlə onları Bakıya dəvət edir, onlardan narahat olduğunu, darıxdığını bildirirdi. Məktublarından birində Nəsim bəy yazırdı: "Şefi! Sənə çəkdiyim bunca iztirabları unutmağımı istəməyə haqqım çatırmı? İndi Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş naziriyəm. Hər kəsdən hörmət görürəm. Amma özümü xoşbəxt sanmıram. Uşaqları xatırladıqca, varımdan yox oluram. Yuxularım eştə çəkilib..."

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, Şəfiqə xanım 1918-ci ilin əvvəllərində övladları ilə birlikdə Gəncəyə, oradan isə Bakıya -Nəsim bəyin yanına gəlir. Amma Nəsim bəyin yuxarıdakı məktubundan belə belli olur ki, o, Baş nazir olarkən Şəfiqə xanım övladları ilə Krimda idi. Deməli, onların Azərbaycana gəlişi ya 1918-ci ilin son aylarına, ya da 1919-cu ilin əvvəllərinə təsadüf edir. Şəfiqə xanımla uşaqların Azərbaycana gəlişi onların arasında ki şəxsi münasibətləri istisna etməyə də, Nəsim bəy ailənin bütün ağırlığını öz üzərinə götürür.

Şəfiqə xanım Cümhuriyyət dövründə Bakıda Xalq Maarif Nazirliyi yanında uşaq bağçaları üçün tərbiyəçilər hazırlayır, dövrü mətbuatda qadın azadlığı mövzusunda yazılarla çıxış edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu yenidən Şəfiqə xanımla Azərbaycan-dan didərgin salır. Bolşeviklər onu övladları ilə birlikdə yaşadığı mənzildən çıxaraq küçəyə atırlar. Ailənin gələcək taleyindən narahat olan (deyilənlərə görə o, İsmayıl bəy Qaspiralının yaxın dostu olub), o zaman Bakıda işləyən türk diplomatı Şəfiqə xanımla və övladlarını türk hərbiçiləri ilə birlikdə evvel Batuma, sonra Trabzona, oradan isə çox çətinliklə İstanbula yola salır.

İstanbulda da Şəfiqə xanımla bir müddət iztirablı günlər, maddi çətinliklər tərk etmir. Lakin bunlara baxmayaraq o, daha çox Nəsim bəyin naməlum taleyindən narahat qalır. Dəfələrlə Azərbaycana məktub yazsa da, doğru-dürüst bir informasiya ala bilmir.

Uzun get-gəllərdən sonra İstanbulda "Qızıl ay" Beynəlxalq Xeyriyyə cəmiyyətində tərcüməçi işləyir, övladlarını oxudur. 1975-ci ildə Şəfiqə xanım Türkiyədə dünyasını dəyişir, lakin dünyasını dəyişən günə qədər Nəsim bəyin sevgisinə sadıq qalır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin danışıqçısı onun tarixində mərdliyi ilə iz qoyan qadınlarımızın həyatlarını oxuduqca insan bir daha əmin olur ki, bu gün öz ayaqları üstündə durub, kişilərlə çiyin-çiyinə çalışan güclü qadınların cəsəreti və mərdliyi öz mənbəyini haradan götürüb.

✍ Şəfiqə Dadaşova, "iki sahil"